

Door: Kathleen Torrance

Omgaan met gedragsproblemen in het onderwijs

Dit artikel gaat in op het adviesrapport 'De school en leerlingen met gedragsproblemen' van de Onderwijsraad (februari 2010). Hierin staat de vraag centraal hoe het onderwijs aan leerlingen met gedragsproblemen verbeterd kan worden. Welke rol spelen scholen zelf hierin en wat kan de overheid doen?

Inleiding

In elke klas op elke school zitten leerlingen met gedragsproblemen. Sommige zijn regelmatig ongehoorzaam en opstandig en kunnen geen vijf minuten stilzitten. Andere vertonen agressief of asociaal gedrag. Het omgaan met dergelijk gedrag maakt deel uit van het dagelijks werk van iedere leraar. Soms is probleemgedrag snel weer voorbij, maar vaak ook gaat het om een voortdurende zoektocht naar de beste aanpak. Dit is, zeker als het gaat om agressief en sterk asociaal gedrag gericht op de leraar en medeleerlingen, een ingewikkelde en moeilijke opgave. In het voortgezet onderwijs en het middelbaar beroepsonderwijs komt daar nog eens bij, dat de leraar leerlingen soms slechts enkele uren per week ziet en, als hier in de schoolorganisatie niet iets voor is geregeld, er nauwelijks aan toekomt elke leerling te leren kennen.

Scholen en leraren vragen al jarenlang aandacht voor de gedragsproblemen waarmee zij geconfronteerd worden. Sommigen zijn van mening dat er te veel moeilijk gedrag afkomt op het regulier onderwijs, dat veel meer kinderen naar speciale onderwijsvormen zouden moeten worden verwezen. Maar in de achterliggende decennia zijn zowel het speciaal onderwijs als de speciale voorzieningen voor probleemleerlingen gestaag gegroeid. Veel leerlingen krijgen dus al extra hulp aangeboden of zijn zelfs uit het regulier onderwijs (proces) gehaald. Toch blijven de problemen die leraren en scholen ervaren bestaan. Wat dan?

Deze situatie vormde in 2009 de aanleiding voor de toenmalige bewindslieden van OCW om de Onderwijsraad te vragen om advies over het basisonderwijs, voortgezet onderwijs, mbo en speciaal (voortgezet) onderwijs. Het op 15 februari 2010 gepubliceerde advies *De school en leerlingen met gedragsproblemen* (te downloaden op www.onderwijsraad.nl) is hiervan het resultaat. Het heeft betrekking op leerlingen met gedragsstoornissen, maar ook op leerlingen zonder diagnose en zonder indicatie voor speciale onderwijszorg. De laatste leerlingen hebben vanuit de inschatting van scholen of ouders wel gedragsproblemen, maar deze zijn niet verder onderzocht of geregistreerd.

Omvang en groei (?) gedragsproblemen

Zijn gedragsproblemen toegenomen in de afgelopen decennia? De publieke opinie zegt van wel. Maar uit onderzoek komt geen eenduidig beeld. Studies geven sterk uiteenlopende schattingen van het aantal kinderen en jongeren met gedragsproblemen. Dit hangt vooral samen met wat er onder gedragsproblemen verstaan wordt en wat niet. Probleemgedrag is immers een subjectief begrip (Van der Ploeg, 2007). Wat de ene leraar beschouwt als problematisch gedrag, ziet de ander als normaal (of zelfs wenselijk) opstandig gedrag van een kind of puber. Wel wordt algemeen aangenomen dat tot rond 15% van de kinderen in Nederland te maken heeft met een opeenstapeling van problemen. In het

onderwijs komen deze problemen soms (onder meer) tot uiting in de vorm van moeilijk gedrag.

In elk geval is duidelijk dat het onderwijs een groei van moeilijk gedrag ervaart. Basisscholen registreerden in 2005 gemiddeld rond 20% van de leerlingen als zorgbehoevend (Algemene Rekenkamer, 2005a). Ook voor het vmbo zijn dergelijke rapportages beschikbaar: bijna 20% van de leerlingen had daar in 2005 volgens de scholen zelf extra zorg nodig (Algemene Rekenkamer 2005b). En de toename van het aantal gedragsdiagnoses en van het gebruik van collectieve voorzieningen is evident. Naar een recente schatting van professor Hermanns maakt inmiddels een op de zeven jeugdigen (rond een half miljoen kinderen) nu gebruik van speciale zorg of het speciaal onderwijs. (1) Scholen en leraren zijn niet altijd even deskundig op elk probleemgebied en soms niet in staat onderwijs op maat te bieden aan kinderen met specifieke problemen, waaronder probleemgedrag (Inspectie van het Onderwijs, 2009).

Oorzaken (ervaren) groei

De (ervaren) toename van gedragsproblemen komt voort uit een complex van maatschappelijke veranderingen. De samenleving is ingewikkelder, hectischer, individueler en opener geworden. Er is meer nadruk op communicatieve vaardigheden, op het belang van prestaties, eigen keuzes en onderhandelingsvaardigheden. Kinderen die hiermee van nature meer moeite hebben, kunnen in de knel komen. Dit kan tot uiting komen in opstandig of agressief gedrag. Bovendien blijven kinderen veel langer op school dan vroeger. Kinderen die daar uit zichzelf niet echt toe gemotiveerd of in staat zijn, kunnen hun onvrede omzetten in moeilijk gedrag. Ook de opvoeding is veranderd: opener en meer gebaseerd op aandacht voor het kind en onderhandelen dan op autoriteit van de ouders. Hierdoor ontwikkelen kinderen zich al vroeg tot mondige individuen. Of (in sommige gevallen) tot kinderen met moeilijk, opstandig gedrag. Een dergelijke opvoedrelatie vergt veel, té veel van sommige ouders. Wanneer ouders de grip verliezen op hun kinderen, kunnen gedragsproblemen ontstaan.

De kennis over gedrags- en onderwijsproblemen is in de achterliggende jaren toegenomen en de diagnose door psychologen en pedagogen verfijnd en verbeterd, wat geleid heeft tot méér diagnoses en ook meer kandidaten voor speciale voorzieningen. Bovendien zijn gezinnen veel kleiner geworden, waardoor afwijkend gedrag ouders eerder opvalt en er eerder een beroep gedaan wordt op speciale voorzieningen. Dat gezegd hebbende: volgens veel deskundigen is het in elk geval *niet* zo dat aangeboren ontwikkelings- en gedragsstoornissen vaker voorkomen dan vroeger (Onderwijsraad, 2010).

Daarnaast hebben overheidsmaatregelen een belangrijke rol gespeeld bij de groei van speciale onderwijsvoorzieningen. Het systeem van speciaal onderwijs kreeg via het beleid de

mogelijkheid om zich te ontwikkelen en uit te breiden. Tekortkomingen van het reguliere onderwijs hebben bijgedragen aan de groei van de speciale voorzieningen. Het regulier onderwijs wist en weet niet altijd goed om te gaan met probleemleerlingen, en er ontstond op enig moment een cultuur waarin het verwijzen van te moeilijke leerlingen naar speciale voorzieningen steeds gewoner werd.

De oplossing 'heel gewoon'?

De Onderwijsraad betoogt dat het werken aan gedragsproblemen op een school begint met het bereiken van een 'gewone' sterke, effectieve school met een duidelijke visie op, en aandacht voor, de onderwijsinhoud (resultaatgericht). Ook structuur op school en in de klas, en de onderlinge verbondenheid en persoonlijke relaties tussen leraar en leerling zijn van groot belang. Als dat alles voor elkaar is, zal de school (en zijn leraren) veel minder last hebben van onhanterbaar gedrag. Wat er dan nog 'overblijft' aan leerlingen met gedragsproblemen overschrijdt de grenzen van wat een school aan kan. Voor deze leerlingen zijn speciale voorzieningen en scholen bedoeld.

Dit alles is makkelijk gezegd, maar niet zomaar gedaan. Het is ook moeilijk de boodschap aan scholen en leraren te moeten geven dat het beter kan. Het gaat echter niet om zomaar een lijstje mooie schoolkwaliteiten, maar om een samenvatting van de effectieve elementen bij het omgaan met probleemgedrag, die naar voren komen uit onderzoek. De raad heeft hiertoe een literatuurstudie laten uitvoeren (Goei en Kleijnen, 2010). Deze studie heeft (internationaal) onderzoek bij elkaar gebracht over (effectief) lerarengedrag en over (effectieve) interventies en structuren op schoolniveau.

De volgende paragrafen gaan in op de resultaten van de literatuurstudie.

Leraar belangrijkste instrument

Er bestaan sterke aanwijzingen dat veel gedragsproblemen op school bij te sturen zijn door de leraren zelf. Zij dienen hiertoe wel over een omvangrijk handelingsrepertoire te beschikken. De preventie en aanpak van gedragsproblemen staat en valt (blijkens onderzoek) met een positieve, actieve grondhouding, effectieve instructie en effectief klassenmanagement. Daarnaast moet de leraar kunnen omgaan met verschillen en een positieve relatie met de leerlingen tot stand weten te brengen. Verder zouden leraren goed moeten kunnen observeren en in staat zijn tot reflecteren op de oorzaken voor de gedragsproblemen. Ook zijn leerlingen erbij gebaat als leraren planmatig werken aan gedragsverandering. Bewezen effectieve aanpakken kenmerken zich door het opstellen en bekrachtigen van gedragsdoelen in de klas, het belonen van positief gedrag, het aanleren van sociale vaardigheden en het stellen van duidelijke grenzen aan ongewenst gedrag. Deze zaken zijn voor alle leerlingen van belang, maar voor leerlingen met gedragsproblemen onontbeerlijk.

Veel onderzoek naar de aanpak van probleemgedrag op school en door leraren maakt geen onderscheid tussen typen gedragsproblemen: hetzelfde handelingsrepertoire is nodig en nuttig in de omgang met uiteenlopende gedragsproblemen. Wanneer een leraar het gedrag van de meeste leerlingen vanuit deze basis steeds beter onder controle krijgt, ontwikkelt hij of zij een sterker gevoel van eigen effectiviteit en vertrouwen in eigen kunnen.

Negatieve spiraal doorbreken

Veel leraren zien onvoldoende in dat zij met hun handelen invloed kunnen hebben op de gedragsproblemen van een leerling, aldus de onderzoeksliteratuur. Zij zijn geneigd de problemen met name toe te schrijven aan kenmerken van de leerling of de omgeving waarin de leerling opgroeit (de thuissituatie). Dan kan er een negatieve spiraal ontstaan. Leraren krijgen het problematische gedrag niet onder controle en zijn er hierdoor steeds meer van overtuigd dat zij er weinig invloed op hebben. Het niet kunnen omgaan met gedragsproblemen raakt leraren in de kern van hun professionaliteit. Het levert stress, onzekerheid en gevoelens van incompetentie op. Onderzoek laat zien dat leraren dan regelmatig handelingsverlegenheid ervaren in het omgaan met leerlingen met gedragsproblemen en dat dit soms mede een oorzaak vormt voor burn-out. Bovendien ligt de handelingsverlegenheid van de leraar soms ten grondslag aan het besluit dat een leerling te moeilijk is voor de school en thuis hoort op een speciale voorziening of school.

Niet alleen uit deze literatuurstudie, maar ook uit veel geluiden uit het veld blijkt hoe centraal de rol van de leraar is in

het omgaan met gedragsproblemen. Veel leraren zijn nu ontevreden over de aanpak die ze hanteren. Ze geven aan dat hun aanpak weinig variëteit, eenheid, samenhang, planmatigheid en systematiek kent. De literatuur laat tevens zien dat leraren grote behoefte hebben aan training en ondersteuning. Ook het belang van samenwerken van leraren met ouders en ketenpartners wordt in de literatuur onderschreven.

Schoolbrede aanpak

Een leraar met de juiste, positieve instelling en een breed handelingsrepertoire kan het niet alleen. Hij of zij kan pas optimaal functioneren binnen een sterke school. Een schoolbrede en gelaagde aanpak blijkt het meest effectief bij het bestrijden van moeilijk gedrag. Schoolbreed betekent, dat de aanpak wordt gehanteerd door iedereen (leraren, schoolleiding, medeleerlingen, ouders, interne en externe begeleiders en behandelaars) en in de hele school (zowel in de klas als op de niveaus van organisatie, structuur, team, enzovoorts). Het betreft ook klasoverstijgende voorzieningen waarop de leraar kan terugvallen als hij of zij meer nodig heeft dan het eigen handelingsrepertoire.

Drie lagen zorg

Een gelaagde zorgstructuur betekent dat de school (en de leraar) onderscheid maakt tussen een brede preventieve benadering gericht op alle leerlingen en één of meer gerichte aanpakken voor extra moeilijke leerlingen. Doorgaans gaat men uit van een gelaagdheid in drie niveaus.

Laag 1 is in feite het *basisaanbod*, de pedagogische aanpak die ten grondslag ligt aan de school als geheel. Deze aanpak is gericht op alle leerlingen. De school (en de leraar per klas) omschrijft en onderwijst goed gedrag, belooft dit gedrag en koppelt heldere consequenties aan ongewenst gedrag. In feite gaat het op klassenniveau om goed klassenmanagement door de leraar. Dit alles is doorgaans afdoende voor de meeste (80%) leerlingen.

Laag 2 is een aanvulling hierop (*secundaire preventie*) voor de risicoleerlingen (15%) op een school. Op klassenniveau kan de leraar deze aanpak uitvoeren met ondersteuning van derden. Het gaat om monitoring van risicoleerlingen, een heldere structuur met voorspelbaar gedrag en veel feedback en een intensieve thuis-schoolcommunicatie.

Laag 3 is gericht op het kleine deel (5%) van de leerlingen die meer nodig hebben dan de eerste twee lagen (*tertiaire preventie*). Het gaat hier naast preventie vaak ook om curatieve programma's. Deze kan de leraar samen met andere professionals uitvoeren op schoolniveau en daarbuiten.

De literatuur laat zien dat er varianten zijn van deze meer-gelaagde aanpak en dat er internationaal reeds goede resultaten zijn gevonden. In Nederland moet goed onderzoek nog plaatsvinden naar deze aanpak.

Ouders

Constructieve samenwerking tussen ouders en school is van groot belang voor de effectiviteit van de aanpak van gedragsproblemen. Ouders en school dienen elkaar te informeren over de aard van de problemen en de situaties waarin deze voorkomen. Vervolgens kunnen zij samen zoeken naar oplossingen en afspraken maken over de aanpak.

Conclusie: er kan en moet meer op school

Het overgrote deel van zorg aan leerlingen met gedragsproblemen kan verstrekt worden in het primaire proces op een reguliere school, mits de faciliteiten dit mogelijk maken en de leraren een omvangrijk handelingsrepertoire bezitten als het gaat om het omgaan met (specifieke) gedragsproblemen. De overheid zou naar manieren moeten zoeken om reguliere scholen te helpen hun draagkracht te versterken in het omgaan met gedragsproblemen. Zo kunnen praktijkvoorbeelden toegankelijk gemaakt worden voor andere scholen. Daarnaast zijn scholing en meer handen in de klas en op de school beproefde middelen om de draagkracht van scholen te vergroten. Bewindslieden kunnen deze zaken in het toekomstig overleg met schoolleiders agenderen.

Enkele aanbevelingen

De Onderwijsraad heeft met dit advies het onderwerp gedragsproblemen op een andere manier willen bekijken en agenderen. Daarnaast doet de raad verschillende aanbevelingen aan de overheid en scholen. De belangrijkste vier worden hier genoemd.

1. Leraren verdienen begeleiding

Sommige leraren weten van nature goed om te gaan met gedragsproblemen en ontnemen hieraan plezier. Dit effectieve gedrag is te analyseren, te beschrijven en te leren door anderen. Scholen die problemen ondervinden met probleemgedrag zouden er goed aan doen na te gaan welke steun en begeleiding zij hun leraren kunnen bieden. Zo is het belangrijk dat leraren voldoende mogelijkheden en tijd hebben om hierover te praten met collega's, daarop te reflecteren en zo nodig hun handelingsrepertoire aan te passen of uit te breiden. Dit overleg kan bijvoorbeeld in een professionele leer-gemeenschap of binnen een netwerk van collega's waarin op elkaars werk wordt gereflecteerd. Veel scholen en leraren kunnen door aan genoemde zaken te werken hun draagkracht in het omgaan met probleemgedrag vergroten.

Leraren moeten zich dus ondersteund en geholpen weten door hun schoolbesturen en -leiders. In de lerarenopleidingen, maar ook via bij- en nascholing, dienen zij een breed scala aan handelingsmogelijkheden te krijgen aangereikt. Tegelijkertijd mogen leraren niet te lang 'doormodderen' als problemen blijven bestaan. Elke leraar zou zich veilig genoeg moeten voelen om de schoolleiding om extra begelei-

ding te vragen. Het management is verantwoordelijk voor de totstandkoming van een dergelijk werkklimaat.

2. Academische Werkgemeenschap Gedragsproblemen en Onderwijs

Er bestaan uiteenlopende methodieken en handleidingen voor de aanpak van gedragsproblemen op school. Deze kennis kan beter gebundeld en toegankelijker aangeboden worden. De overheid heeft, in overleg met beroepsgroepen en sectororganisaties, de verantwoordelijkheden om de infrastructuur op dit terrein te verbeteren. Zij kan overwegen een Academische Werkgemeenschap Gedragsproblemen en Onderwijs te laten opzetten. Hierin werken wetenschappers, opleiders en mensen uit de praktijk (regulier en speciaal onderwijs) samen. Doel is de ontwikkeling, toetsing en implementatie van kennis en instrumenten rond gedragsproblemen in het onderwijs en het beantwoorden van vragen van individuele leraren en scholen op dit terrein.

3. Profilering speciaal onderwijs (als hulpscholen)

Scholen voor (voortgezet) speciaal onderwijs, cluster (3 en 4), hebben veelal uitgebreide expertise rondom gedragsbeïnvloeding. Deze scholen kunnen meer expliciet maken wat ze reguliere scholen te bieden hebben. Wat is hun visie op gedrag(sproblemen), wat doen ze aan gedragsbeïnvloeding en welke resultaten behalen ze hiermee? De bewindslieden kunnen scholen voor speciaal onderwijs wijzen op de wenselijkheid van een dergelijke profilering als 'hulpschool'. Een bepaalde systematiek hierbinnen kan worden opgezet met steun van de bewindslieden.

4. Tot slot: kritische houding tegenover etikettering nodig

De raad vindt dat het scholenveld en de bewindslieden van OCW nuchter en kritisch moeten staan tegenover de steeds verfijndere classificatie van probleemgedrag en het dagelijks gebruik van classificerende termen om probleemgedrag te beschrijven. Onderzoek wijst immers uit dat gedrag – óók gedrag met een biologische oorsprong – meestal te beïnvloeden is door de betrokkenen zelf, met behulp van leraren, ouders en hulpverleners. Dit besef is bepalend voor de houding van betrokkenen, waaronder leraren, voor hun reactie op het gedrag en daarmee ook van invloed op de verdere (positieve of negatieve) ontwikkeling van het gedrag.

Leraren: signaleren, maar geen diagnose stellen

Leraren hebben een belangrijke signalerende taak. Ervaren leraren lukt het goed deze taak te volbrengen. Het stellen van een diagnose gedragsstoornis(sen) is echter voorbehouden aan bepaalde gedragsdeskundigen. Moeilijk gedrag kan namelijk een uiting zijn van uiteenlopende problemen. Zo is extreem druk gedrag een kenmerk van ADHD, van een kind dat het thuis moeilijk heeft, en ook van bepaalde autistische aandoeningen. Ook een ervaren leraar kan, mede ge-

geven de tijd en mogelijkheden die hij heeft, niet altijd met zekerheid bepalen waar het gedrag vandaan komt. Scholen en leraren kunnen zich daarom beter beperken tot het beschrijven van het gedrag zoals zij het waarnemen, en zo nodig doorverwijzen voor diagnostisch onderzoek. Spreek als school en lerarenteam af kritisch te blijven als het gaat om het gebruik van medische en psychiatrische termen.

Etiketten verhelderen én verlammen

Een duidelijke omschrijving (diagnose) van het probleem waar een kind, zijn opvoeders en leraren mee te maken hebben en de context waarin dit speelt, kan zeer verhelderend zijn. Het kan goed zijn voor de acceptatie door het kind en zijn ouders wanneer (soms eindelijk) duidelijk wordt wat er aan de hand is.

Problemen ontstaan echter als de indeling in een classificatie (ADHD, PDD-NOS, enz.) een eigen leven gaat leiden. Bijvoorbeeld als de classificering leraren het idee geeft dat een leerling probleemgedrag vertoont van een dusdanige complexiteit en specialiteit dat zij er zelf weinig mee kunnen. Of

wanneer kinderen zichzelf gaan gedragen naar hun 'etiket' en naar de (lage of zelfs negatieve) verwachtingen die betrokkenen van hen hebben. Ook ouders kunnen op een soortgelijke wijze de verantwoordelijkheid willen overdragen aan derden: mijn kind heeft ADHD, wat gaat u daar als school, als hulpverleners, als samenleving aan doen? De diagnose werkt, aldus toegepast, een passieve houding van kinderen, ouders en leraren in de hand.

Dan is ook eerder de conclusie bereikt dat een leerling niet op deze school hoort, maar elders, waar men de specifieke kennis en deskundigheid heeft om ermee om te gaan. En dat is lang niet altijd terecht. Waak als school voor deze gevoelens van machteloosheid: een school met sterk onderwijs – resultaatgericht, helder gestructureerd en aan de leerling aangepast – en gemotiveerde deskundige leraren is in staat onderwijs te bieden aan de meeste kinderen. De raad wil de problemen hiermee niet bagatelliseren. Wel zouden scholen, leraren, ouders en leerlingen geholpen moeten worden meer actief om te gaan met gedragsproblemen.

Noten

- (1) Prof. J. Hermanns noemde deze cijfers tijdens een rondetafelgesprek (17 maart 2010) met de Algemene Commissie Jeugd en Gezin van de Tweede Kamer, in het kader van de toekomstverkenning jeugdzorg. Voor een verslag zie: www.tweedekamer.nl/images/Stenogram_15_maart_2010_118-204580.doc.

Literatuur

- Algemene Rekenkamer (2005a). *Weer samen naar school*. Geraadpleegd via www.rekenkamer.nl/Actueel/Onderzoeksrapporten/Introducties/2005/01/Weer_samen_naar_school
- Algemene Rekenkamer (2005b). *Zorgleerlingen in het voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs*. Geraadpleegd via www.rekenkamer.nl/Actueel/Onderzoeksrapporten/Introducties
- Goei, S.L., & Kleijnen, R. (2010). *Omgang met zorgleerlingen met gedragsproblemen*. Literatuurstudie voor de Onderwijsraad. Lectoraat Onderwijszorg en Samenwerking binnen de keten van Hogeschool Windesheim.
- Inspectie van het onderwijs (2009). *De staat van het onderwijs. Onderwijsverslag 2007/2008*. Utrecht: Inspectie van het onderwijs.
- Ploeg, D. van der (2007). *Gedragsproblemen: ontwikkelingen en risico's*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Onderwijsraad (2010). *De school en gedragsproblemen*. Den Haag: Onderwijsraad.

Over de auteur

Dr. Kathleen Torrance heeft pedagogiek gestudeerd en is in 1998 gepromoveerd aan de Universiteit Leiden. Zij werkt sinds 2003 als stafmedewerker bij de Onderwijsraad. In het verleden was zij projectleider van raadsadviezen rondom de sociale rol van het onderwijs, internationalisering, vreemde talen in het onderwijs en een leven lang leren. Onlang trad zij op als projectleider van het advies waarop dit artikel is gebaseerd. Naast haar werk geeft Kathleen les op (post-)hbo-instellingen op het gebied van pedagogiek en onderzoek.